

Микола Москалюк

РОЗВИТОК ТЮТЮНОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НАДДНІПРЯНЩИНИ у другій половині XIX – на початку ХХ ст.

У статті на шифокому тлі архівних та друкованих джерел розглянуто проблему становлення та розвитку тютюнової промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку ХХ ст., а також низка інших питань досліджуваної теми.

Ключові слова: *тютюн, промисловість, виробництво, губернія, Наддніпрянська Україна.*

Проблемі становлення та розвитку тютюнової промисловості Наддніпрянської України, до якої входили дев'ять губерній Російської імперії (Волинська, Київська, Подільська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, каторинославська, Херсонська і Таврійська) зазначеного періоду присвячено не так вже і багато праць. Свого часу побічно цією проблематикою займалися такі дослідники, як І. Гуржій [2], Л. Мельник [20], О. Нестеренко [21], О. Парасунько [23] та інші. Проте ця тема не досліджена повною мірою і залишається актуальною й нині.

В Україні, як і в Росії в цілому, тютюнова промисловість розвивалася нерівномірно. У 1865 р. в українських губерніях було 109 фабрик, які виробили продукції на 1,6 млн крб. Через 10 років, у 1875 р., число фабрик зменшилося до 90, а вартість їхньої продукції зросла до 5,9 млн крб. У 1885 р. кількість підприємств збільшилася до 114, а вартість виробництва тютюну – до 19,2 млн крб. На 1895 р. у губерніях Наддніпрянщини діючих фабрик налічувалося всього 72, які виробили тютюну на 7,7 млн крб. [2, с. 41]. Усе це говорить про нерівномірність розвитку цієї галузі промисловості, тому що у цей період домінуючими галузями у переробній промисловості Наддніпрянщини були – цукрова, винокурна і борошномельна.

Чималої ваги у промисловому виробництві Росії набрала тютюнова промисловість Наддніпрянської України. Зокрема, у 1862-1863 рр. у Росії налічувалося 301 тютюнова фабрика. В цей період було виготовлено 594830 пудів тютюну для куріння, 69098 пудів для нюхання і 630376796 штук сигарет [19, с. 73-74].

Далі варто навести дані про розвиток тютюнництва у деяких губерніях Наддніпрянщини. Зокрема, на Волині у 1870 р. налічувалося 17 тютюнових фабрик і з кожним роком їх кількість постійно зменшувалася, і в 1879 р. становила 8 фабрик [27, арк. 33]. Зокрема, у 1906 р. у м. Рівне була незаконно побудована тютюнова фабрика єреєм П. Кончуном, про що повідомляє наглядач акцизних податків Волинської губернії [4, арк. 7].

Тютюн кращих порід у Волинській губернії у 1878 р. розводився доволі успішно у Дубенському повіті. Простий тютюн селяни садили в деяких повітах, однак ця галузь господарства не становила значного промислу в губернії. Всього у цьому році тютюну було посаджено 111 десятин, з яких зібрано продукції 125 тис. пудів. Його вирощували тільки в Новоград-Волинську, Кременецькому і Ковельському повітах губернії [25, арк. 23-24].

Однак у Волинській губернії в 1893 р. тютюн засівали в усіх повітах губернії. Загальна кількість плантацій цього року досягала до 134955. Зібрано тютюну вищого гатунку із турецького насіння 203 пуд., з американського насіння – 88 пуд. і нижчого гатунку – 52426 пудів [1, с. 311].

Київщина також славилася тютюновим виробництвом. Зокрема, у 1878 р. в Київській губернії було виготовлено продукції на 1656415 крб., майже на 400 тис. крб. більше попереднього року [26, арк. 29 зв.].

У Подільській губернії успішно вирощували тютюн не лише простий, а й турецький вищого гатунку [3, с. 4]. Треба зазначити, що у 1864 р. дворянин Адольф Маркевич просив у Подільського губернатора дозволу відкрити у м. Кам'янці-По-

дільському тютюнову фабрику [15, арк. 26]. За даними 1894 р. у Подільській губернії налічувалося 32864 тютюнових плантацій. З усіх плантацій було зібрано 20875 пудів тютюну, в тому числі 5985 пудів лише з Новоушицького повіту [1, с. 1612].

Одним із важливих центрів тютюнової промисловості Наддніпрянської України пореформенного періоду була Одеса. Характеризуючи переробну промисловість Херсонської губернії треба зазначити, що у 1861 р. у губернії було 52 тютюнові фабрики [6, арк. 69]. У 1863 р. в Одесі налічувалося постійно діючих 13 тютюнових фабрик. Також існувало 43 заклади для продажу листового тютюну, в тому числі 7 з продажу турецького і 27 – російського. Зокрема, у цей період тютюну першого ґатунку виготовили 8178 пудів, другого – 17321, третього – 7815, четвертого – 3906 і п'ятого – 222. У 1865 р. існувало в Одесі 17 тютюнових фабрик, а в 1866 р. – 18. У 1865 р. було 47 складів з гуртового продажу продукції, а 1866 р. – 44, у тому числі кримського і бесарабського у 1865 р. 39, а 1866 р. – 29. На одеських тютюнових фабриках у 1865 р. було 12217 пудів турецького тютюну, у 1866 р. – 14785 пудів; американського відповідно 66 пудів і 28 та російського – 39339 пудів і 43176 [7, арк. 4-9 зв.]. У 1869 р. 15 тютюнових фабрик Одеси випустили товарів на 1,9 млн крб. [23, с. 47].

У Таврійській губернії в 1893 р. тютюництво було особливо розвинуте у Сімферопольському, Ялтинському і Феодосійському повітах. Цією культурою у 1893 р. було засіяно 2783 десятини. Кожна десятина давала в середньому 62 пуди продукції. Всього в цьому році було зібрано 176441 пуд. Усіх фабрик у губернії налічувалося 10 [1, с. 2145].

За обсягом виробництва друге місце в Полтавській губернії належало тютюновим фабрикам (понад 10 %), найбільші з них були зосереджені в Кременчуці, Полтаві, Прилуках, Ромнах. У 1896 р. на тютюнових підприємствах губернії працювало 1500 робітників і було вироблено продукції на суму 2493 тис. крб., тоді як у 1861 р. на цих підприємствах було зайнято лише 40 чоловік, а вартість виробленої ними продукції обчислювалася у 50 тис. крб. [17, с. 20-21].

У цей період тютюн, що його вирощували на Чернігівщині, був таких видів: махорка, рубанка, комергерський, ніжинські корінці. Всі ці сорти були нижчого ґатунку. Деякі поміщики (Кониський, Лизогуб, Свічин) розводили у себе тютюн американський, або виргинку (найвищий ґатунок) [16, с. 59].

Тютюництво посідало важливе місце в економічному розвиткові Чернігівської губернії і в 1913 р. Проте ринкові і частково сільськогосподарські умови за останнє десятиліття були не дуже сприятливими для розвитку місцевої тютюнової промисловості. Наприклад, кількість плантацій скоротилася із 88 тис. до 59 тис. у 1910 р. і до 66 тис. у середньому за останнє п'ятиріччя. При цьому як і кількість плантацій, так і площа землі під посів тютюну, прогресивно скорочувалися. Також і на 1913 р. дана тенденція до скорочення продовжувала спостерігатися [28, с. 9-10].

Деякі особливості тютюнового виробництва спостерігалися і в Харківській губернії. Ще до реформи, у 1844 р., на тютюнових фабриках Харкова було виготовлено різної продукції на суму у 7902 крб. [8, арк. 97]. Зокрема, у 1861 р. при заснуванні нових тютюнових фабрик у губернії потрібно було надіслати прохання керівникам тютюново-акцизного округу, а у губерніях, які не належали до округів, до казенної палати, додаючи до цього опис приміщення, яке належало фабриці; підписку про ознайомлення власником фабрики зі всіма постановами. Після отримання дозволу на відкриття фабрики Міністерством фінансів начальник округу чи казенна палата повідомляли про це місцеве повітове казначейство для видачі прохачеві належних документів, за які власник повинен оплатити певну суму коштів [9, арк. 3-3 зв.].

У 1862 р. у м. Харків була відкрита тютюнова фабрика купцем М. Ростовцевим, на що дала дозвіл міська рада за умови, якщо у будинку, де існуватиме фабрика, немає закладів, у яких продається готовий тютюн [10, арк. 5]. У 1863 р. тут була відкрита тютюнова фабрика купцем Ароном Капоном [11, арк. 1], у 1868 р. – купцем другої гільдії Юфудом Айвазовим [12, арк. 8] і купцем Абрамом Кайоном у будинку купця Кам'ягіна [13, арк. 3].

Тютюнова і махоркова промисловість у Наддніпрянській Україні в 1907 р. була представлена 109 фабриками. Під культурою тютюну було зайнято у Наддніпрянській Україні 29685 десятин. Тютюництво зосереджувалося, головно, у руках капіталістичних господарств [21, с. 52]. На початку ХХ ст. загальне споживання тютюну становило понад 0,25 млрд крб. [22, с. 158].

Перше місце за промисловим виробництвом тютюну наприкінці XIX ст. належали Катеринославській, Київській, Полтавській і Харківській губерніям і останнє – Чернігівській. Однією з причин, яка гальмувала розвиток тютюнництва, було те, що, згідно з акцизним статутом, скуповування листового тютюну зосереджувалося у руках купки фабрикантів і складчиків. Це усувало вільну конкуренцію і призводило до штучного зниження цін на нього. Незважаючи на це, посіви тютюну зросли, і в 1911 р. по 6 губерніях Наддніпрянщини вони становили 26080 дес. У наступні роки загальна площа посівів тютюну скоротилася і в 1912 р. дорівнювала 23663 дес., в 1913 р. – 18786 дес. і в 1914 р. – 16337 дес. Зменшувався і збір тютюну. Так, у 1911 р. було зібрано 3272 тис. пудів, в 1912 р. – 3426 тис., в 1913 р. – 2803 тис. і у 1914 р. – 2018 тис. пудів [22, с. 162].

Простежуючи динаміку розвитку тютюнової промисловості, варто зауважити, що за період 1868–1896 рр. посіви тютюну в Наддніпрянщині збільшилися на 100 %. Кількість тютюнових плантацій у Чернігівській губернії в пореформений період постійно зростала. Якщо у 1862 р. таких налічувалося 6159, у 1864 р. – 12689, то у 1869 р. – вже 30388. Загалом посівні площи під тютюном за цей період зросли з 4456 до 13645 дес., або більше, ніж утрічі [16, с. 59].

Особливо інтенсивно відбувався ріст тютюнових підприємств у розглядуваній період у таких українських губерніях, як Катеринославська, Харківська, Херсонська тощо. Так, за даними Катеринославського губернського статистичного комітету, в 1883 р. тут налічувалося 437 підприємств з 13608 робітниками, в 1898 р. кількість підприємств зросла до 1387 з 108311 робітниками [16, с. 38].

У тютюновій промисловості, як і раніше, панувала ручна, переважно дешева жіноча та дитяча праця, що й було перешкодою для впровадження машин. Лише наприкінці XIX ст. механізується центральний процес виробництва – різання тютюну. Решта робіт здійснювалася вручну [20, с. 113].

З метою конкретизації питання про техніку тютюнових фабрик наведемо приклади по окремих губерніях Наддніпрянської України за 1885 р. У Київській губернії у всіх тютюнових закладах налічувалося ручних верстатів – 210 і механічних – 3, парових або газових – 21, ступ або ручних жорен – 78, кінних або парових жорен – 18. Найбільше (12) парових або газових верстатів було на тютюновій фабриці братів Коган, яка знаходилася в Києві [22, с. 160].

У Харківській губернії у всіх тютюнових закладах було ручних верстатів – 83, ступ – 1, механічних верстатів – 4, парових або газових – 5, пресів – 12, парових жорен – 4, парових ступ – 10, парових дробилок – 6, парових вальців – 3, парових або кінних кришильних верстатів – 4, парових терок – 2. На Полтавщині на тютюнових підприємствах діяло ручних верстатів – 58, механічних верстатів – 4, парових – 3, ручних ступ або жорен – 48, парових або кінних жорен – 34. Найкраще технічно обладнані були тютюнові заклади Полтави купців Дурунча (три парових верстати, шість парових жорен тощо), Ісаака Сарафа і Марка Рофе тощо [22, с. 160].

Із договору, який був укладений у 1904 р. між фірмою братів Кертингів і харківським купцем Марком Каїфом, видно, що фірма братів Кертингів зобов'язувалася перебудувати тютюнову фабрику Кальфа, яка знаходилася у Харкові, зокрема, парове відділення із існуючих парових труб, ребристих батарей і привести опалення у належний порядок. Також фірма зобов'язувалася встановити новий котел низького тиску системи, “Кертинг” площею 16 квадратних метрів поверхневого нагріву з автоматичним регулятором тяги і тиску та збудувати зі старого матеріалу вентиляцію з установкою нових клапанів. Система парового опалення повинна була нагрівати приміщення до +16. Все мало перевірятися під наглядом досвідченого техніка або інженера. За переобладнання парового опалення домовилися за ціною у 2150 крб. [14, арк. 13].

Необхідно зазначити, що на французьких тютюнових фабриках, які переробляли велику кількість тютюну, машини застосовувалися раніше, ніж у Російській імперії, головну роль в яких виконували дві безкінечні смуги, які рухалися у протилежних напрямках. Листя, що між ними знаходилося, стискалося і надходило у вигляді компактної маси до ножів різальної машини, які рухалися зверху вниз. Пізніше ці ножі були замінені круглими ножами. Проте описана машинна операція поступово вийшла з моди, оскільки рух смуги часто переривався [24, с. 715–716]. Зокрема, у 1876 р. в Одесі на тютюновій фабриці Піндака була встановлена парова машина для нарізання тютюну [5, арк. 3].

Приготування сигарет за допомогою машин ввійшло у практику лише в середині XIX ст. Машини з'явилися у зв'язку з потребою покупців мати сигарети правильної форми. Ручна праця не могла конкурувати з машинною, проте вона була б витіснена, але при машинній праці тютюн дещо втрачав свій вигляд і тому повернулися до ручної роботи, яка вдосконалювалася і давала сигарети правильної форми [24, с. 723].

Щоправда, у цій галузі переробної промисловості промисловий переворот відбувався пізніше, ніж у цукровій і борошномельній. Лише на кінець XIX ст. більше як половина фабрик мала парові й газові двигуни. Проте ще на багатьох з них застосовували ручні верстати і ступи. Механізація в тютюновій промисловості гальмувалася поширенням тут надзвичайно дешевої жіночої та дитячої праці [2, с. 41].

Отже, і в цій галузі виробництва відбувався процес розвитку капіталізму вглиб: зростало капіталістичне землеробство, а разом з ним і капіталістична промисловість, зв'язана з цією галуззю господарства [21, с. 52-53].

Таким чином, за короткий проміжок часу тютюнова промисловість у Росії, в тому числі й Наддніпрянській Україні, не лише сформувалася як капіталістична промисловість, а й пройшла епоху вільної конкуренції і підійшла до монопольних об'єднань. Першим кроком на цьому шляху було монопольне право фабрикантів купувати сировину за умови, що власники сировини зобов'язані були продавати останню лише їм.

Література

1. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. – Т. 2. – 1897. – 3399 с.
2. Гуржій І. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст / І. О. Гуржій. – Київ : Наукова думка, 1968. – 192 с.
3. Дем'яненко А. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы / А. Дем'яненко. – Каменец-Подольский, 1865. – 69 с.
4. Державний архів Житомирської області. – Ф. 120. – Оп. 1. – Спр. 113. – 35 арк.
5. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 693. – 10 арк.
6. ДАОО. – Ф. 147. – Оп. 1. – Спр. 77. – 84 арк.
7. ДАОО. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 44. – 9 арк.
8. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 3. – Оп. 138. – Спр. 126. – 389 арк.
9. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 206. – Спр. 102. – 4 арк.
10. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 210. – Спр. 60. – 12 арк.
11. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 210. – Спр. 125. – 6 арк.
12. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 232. – Спр. 185. – 10 арк.
13. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 232. – Спр. 293. – 8 арк.
14. ДАХО. – Ф. 751. – Оп. 1. – Спр. 1. – 39 арк.
15. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 4001. – 51 арк.
16. Заєць О. Товарне сільськогосподарське виробництво на Чернігівщині у другій половині XIX ст / О. Заєць // Київська старовина.– 2003. – № 1. – С. 58–65.
17. Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. – Київ: Інститут історії Академії наук УРСР, 1967. – (Серія книг "Історія міст і сіл Української РСР" : у 26 т. / Голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]. – 1967. – 1028 с.
18. Лось Ф. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и начале XX ст. (конец XIX ст.– 1904 г.) / Ф. Е. Лось. – Київ: Госполитиздат УССР, 1955. – 332 с.
19. Материалы к пересмотру общетаможенного тарифа. – Одесса, 1867. – 100 с.
20. Мельник Л. Техничний переворот на Україні у XIX ст. / Л. Г. Мельник. – Київ: В-во Київського університету, 1972. – 240 с.
21. Нестеренко О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку ХХ ст. / Нестеренко О. О. – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. – 180 с.
22. Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні : в 2 ч. / О. О. Нестеренко. – Київ: В-во Академії наук Української РСР, 1962.– Ч. 2 : Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво. – 1962. – 580 с.
23. Парасунько О. Положение и борьба рабочего класса Украины (60–90-е годы XIX в.) / О. А. Парасунько. – Киев: И-во Академии наук УССР, 1963. – 576 с.
24. Промышленность и техника. Сельское хозяйство и обработка важнейших его продуктов / Под ред. В. Я. Добровлянского, А. В. Ключарёва и др. – Санкт-Петербург, 1904. – Т. IV. – 745 с.
25. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІА України у м. Києві). – Ф. 442. – Оп. 532. – Спр. 181.– 101 арк.
26. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 532. – Спр. 202. – 72 арк.
27. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 533. – Спр. 158. – 123 арк.
28. Черниговская земская неделя. – 1913. – №7. – 26 апраля.

The problem of formation and development of tobacco industry consolers at the issue on the base of archives and issued resources in Naddnipropranska Ukraine in the half of XIX cen. – of the beginning of XX cen. also, some other aspects of researched theme consoleys at the issue